

Marta Guth, Katarzyna Smedzik-Ambroży

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

e-mails: Marta.Guth@ue.poznan.pl; Katarzyna.Smedzik-Ambrozy@ue.poznan.pl

**WPLYW WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ UE
NA RÓŻNICE W PRODUKTYWNOŚCI ROLNICTWA
INDYWIDUALNEGO Z OBSZARÓW O ODMIENNYCH
UWARUNKOWANIACH ZASOBOWYCH
(PRZYPADEK GOSPODARSTW FADN Z REGIONU
WIELKOPOLSKIEGO NA TLE SYTUACJI W POLSCE)¹**

**INFLUENCE OF THE COMMON AGRICULTURAL
POLICY OF EU ON DIFFERENCES IN PRODUCTIVITY
OF FARMS FROM THE AREAS OF DIVERSE
CONDITIONS OF RESOURCES (CASE OF FADN
FARMS IN THE WIELKOPOLSKA REGION AGAINST
THE BACKGROUND OF THE SITUATION IN POLAND)**

DOI: 10.15611/pn.2017.475.05

Streszczenie: Celem artykułu było określenie, czy dopłaty ze wspólnej polityki rolnej UE (WPR) wpływają na zmniejszenie różnic w produktywności indywidualnych gospodarstw rolnych z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali krajowej (Polska) i regionalnej (Wielkopolska). Badaniem objęto indywidualne gospodarstwa rolne, prowadzące rachunkowość rolną FADN nieprzerwanie od 2004 do 2014 roku, z poszczególnych województw w Polsce (4224 gospodarstw) i powiatów w Wielkopolsce (811 gospodarstw). Zakres czasowy analiz objął lata 2004-2014, przestrzenny Polskę ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski. Dowiedziono, że wspólna polityka w latach 2004-2014 oddziaływała jedynie na zmniejszenie różnic w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa, w skali zarówno kraju, jak i regionu wielkopolskiego.

Słowa kluczowe: produktywność rolnictwa, WPR, Polska, Wielkopolska.

Summary: The aim of the article was to determine if the subsidies from the EU Common Agricultural Policy (CAP) affected the reduction of differences in the productivity of individ-

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS4/01601.

ual farms from the areas of diverse conditons of resources in Poland and in Wielkopolska region. The research contained individual FADN farms from Poland. The scope of the analysis covered the years 2004-2014, spatial – Poland with particular emphasis on Wielkopolska. The article showed that the Common Agricultural Policy affected decreasing differences in the productivity of individual farms from areas with favorable and unfavorable resource conditions of agriculture in Poland and Wielkopolska region.

Keywords: poductivity of agriclture, CAP, Poland, Wielkopolska region.

1. Polityka rolna UE a produktywność rolnictwa

Gospodarstwa rolne w UE są wspierane dopłatami ze wspólnej polityki rolnej (WPR) za realizację funkcji produkcyjnych, jak i za dostarczanie dóbr publicznych (zwiększanie bioróżnorodności, ochrona środowiska naturalnego i krajobrazu, poprawa stosunków wodnych i dostarczanie bezpiecznej żywności). Powoduje to, że WPR oddziałuje na efektywność rolnictwa unijnego w dwojaki sposób. Po pierwsze, zwiększając jego produktywność, czyli relację przychodów z produkcji rolnej do kosztów jej wytwarzania, po drugie – zwiększając dochody z gospodarstwa rolnego, które wynikają zarówno z dopłat o charakterze produkcyjnym, jak i wsparcia za realizację przez gospodarstwo funkcji pozaprodukcyjnych, takich jak ochrona środowiska naturalnego i krajobrazu wiejskiego czy dostarczanie żywności o wysokich walorach jakościowych. Przeprowadzone badania wykazały, że w Polsce programy rolnośrodowiskowe realizowane są głównie przez gospodarstwa znajdujące się w Polsce Północnej i Zachodniej [Pawlewicz, Bórawski 2013, s. 276; Pajewski 2014, s. 74]. Zauważa się również, że środki finansowe na działania proefektywnościowe, np. na modernizację gospodarstw rolnych, trafiają w znakomitej większości do gospodarstw towarowych, o znacznym areale, produkujących w sposób intensywny i znajdujących się na obszarach o korzystnych uwarunkowaniach do produkcji rolnej [Poczta, Siemiński, Sierszchulski 2012, s. 211-213, 216-222; Czubak, Sadowski, Wigier 2014]. Przemawia to za stwierdzeniem, iż wykorzystanie różnych instrumentów WPR w Polsce jest zróżnicowane przestrzennie. Z drugiej strony, jak zauważa J.St. Zegar, w sytuacji gdy na najlepszych glebach dopuści się relatywnie wysoki poziom intensywności nakładowej, oszczędzając w ten sposób środowisko przyrodnicze na obszarach o wysokiej wartości środowiskowej, może wystąpić efekt synergii. Polega on na tym, że gospodarstwa z obszarów o wysokiej wartości przyrodniczej, odpowiednio wynagradzane za świadczenie dóbr publicznych (tzn. dla których środki finansowe z tytułu realizacji zobowiązań rolnośrodowiskowych stanowią co najmniej rekompensatę z tytułu utraconych dochodów na skutek świadomego obniżenia produktywności zasobów), stają się buforem dla procesów rozwojowych gospodarstw z obszarów rolnictwa intensywnego, o korzystanych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa [Zegar 2014, s. 204].

W związku z tym w artykule postawiono hipotezę, że dopłaty z WPR przyczyniają się do zmniejszenia różnic w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali zarówno krajowej, jak i regionalnej. Pozytywna weryfikacja tej hipotezy pozwoli stwierdzić, że gospodarstwa z obszarów o najmniej korzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa, poprzez ich wynagradzanie, z tytułu świadczenia usług pozaprodukcyjnych, stają się buforem wzrostu dla gospodarstwa z obszarów o korzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa, czerpiących korzyści finansowe z tytułu relatywnie największej produktywności zasobów. W związku z tym będzie można stwierdzić, że polityka rolna UE stwarza warunki do wystąpienia efektu synergii w polskim rolnictwie pomiędzy gospodarstwami z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi do produkcji rolnej w skali kraju i regionu.

2. Metodologia badań

W artykule zostało wykorzystane podejście badawcze umożliwiające uporządkowanie województw (regionów) i powiatów w Wielkopolsce względem uwarunkowań zasobowych rolnictwa w stosunku do obszarów referencyjnych. Tymi obszarami była Polska dla województw oraz Wielkopolska dla powiatów. Wykorzystano analizę porównawczą obszaru badanego z referencyjnym. Zastosowano wartości median dla Polski i Wielkopolski w zakresie wyposażenia ilościowego (udział użytków rolnych w powierzchni ogółem, wielkość gospodarstwa, liczba ciągników i przyczep wykorzystywanych rolniczo) i jakościowego (wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej, liczba osób z wykształceniem wyższym rolniczym pracujących w rolnictwie, wydatki inwestycyjne) w celu rangowania względem nich odpowiednio województw i powiatów w zakresie uwarunkowań zasobowych do produkcji rolnej. Ponieważ artykuł dotyczy rolnictwa indywidualnego, zastosowano wartości charakteryzujące indywidualne gospodarstwa rolne. Poza tym w analizie obszary referencyjne stanowiły rolę wzorców, a zastosowanie mediany dla Polski i Wielkopolski pozwoliło na klasyfikacje województw i powiatów względem uwarunkowań zasobowych dla rolnictwa indywidualnego. Obszarom, które posiadały wyposażenie w poszczególne zasoby niższe o więcej niż 5% poniżej mediany, przypisano wartości -1 , tym, które posiadały wyposażenie w poszczególne zasoby wyższe o więcej niż 5% powyżej mediany, przypisano wartości $+1$. Tym, które posiadały wyposażenie w poszczególne zasoby wyższe/niższe o 5% powyżej/poniżej mediany, przypisano wartości 0 . Obszary, w ocenach których przeważały wartości $+1$ nad -1 i 0 , uznano za posiadające dodatnie (korzystne) uwarunkowania zasobowe do produkcji rolnej (względem obszarów referencyjnych). Obszary z kolei, w ocenach których przeważały wartości -1 nad $+1$ i 0 , uznano za posiadające ujemne (niekorzystne) uwarunkowania zasobowe. Obszary, w ocenach których wartości -1 , $+1$ i 0 były takie same lub przeważało 0 , uznane zostały za posiadające neutralne uwarunkowania zasobowe rolnictwa. W szeregowaniu wykorzystano dane Powszechnego Spisu

Rolnego z 2002 roku [GUS 2003a-b; Witek 1993; Urząd Statystyczny w Poznaniu 2003a-c]. Pozwoliło to wyróżnić grupy obszarów (województw i powiatów) różniące się uwarunkowaniami zasobowymi do produkcji rolnej (posiadające korzystne, niekorzystne i neutralne uwarunkowania zasobowe do produkcji rolnej) w skali kraju (regionu wielkopolskiego). W ten sposób wyodrębniono grupy województw i powiatów w Wielkopolsce różniące się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa indywidualnego. Do regionów o korzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa należały województwa: pomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie i opolskie, powiatów zaś: obornicki, gnieźnieński, średzki, śremski, gostyński, krotoszyński, rawicki. Grupę województw o neutralnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa względem Polski stanowiły regiony: zachodniopomorski, lubuski, dolnośląski, łódzki, mazowiecki, podlaski, lubelski, skupienie zaś powiatów o neutralnych uwarunkowaniach zasobowych, w odniesieniu do Wielkopolski, następujące powiaty: pilski, wągrowiecki, szamotulski, międzychodzki, poznański, grodziski, wolsztyński, kościański, wrzesiński, pleszewski, leszczyński, kolski, kępiński. Do województw o niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa względem wzorca należały województwa: podkarpackie, śląskie, małopolskie i świętokrzyskie, a powiatów w Wielkopolsce: złotowski, czarnkowsko-trzcianecki, chodzieski, nowotomyski, słupecki, koniński, jarociński, turecki, kaliski, ostrowski, ostrzeszowski. Położenie na tych obszarach stanowiło kryterium grupowania indywidualnych gospodarstw rolnych FADN².

Następnie przeprowadzono analizę porównawczą wskaźników produktywności całkowitej, które stanowiła relacja przychodów z produkcji rolniczej do kosztów tej działalności w gospodarstwach FADN, pogrupowanych według regionów bądź powiatów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa. Zastosowano dwa warianty obliczeń tych wskaźników. W pierwszym do wartości produkcji rolnej ogółem dodano wartości dopłat do działalności operacyjnej i do inwestycji, czyli całość dopłat z WPR, jakie mogły otrzymać gospodarstwa rolne w Polsce. W drugim wariantcie obliczeniowym produkcja z działalności rolniczej nie zawierała tych dopłat. Porównanie tak obliczonych wskaźników produktywności pozwalało wnioskować na temat wpływu polityki rolnej z UE na różnice w produktywności rolnictwa z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi tego sektora w skali zarówno kraju, jak i regionu (na przykładzie Wielkopolski). W artykule postawiono hipotezę, że dopłaty w WPR powodują zmniejszenie różnic w produktywności indywidualnych gospodarstw rolnych z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali zarówno krajowej, jak i regionalnej. Zakres czasowy analiz objął lata 2004-2014, przestrzenny Polskę ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski, pod-

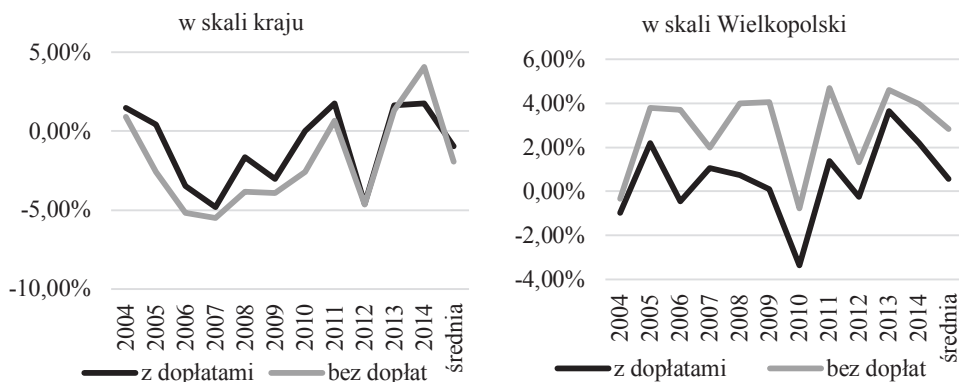
² FADN (*Farm Accountancy Data Network*) – System Zbierania i Wykorzystywania Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych. Obecnie Sieć Danych Rachunkowych Gospodarstw Rolnych (FADN) funkcjonuje na obszarze 28 państw członkowskich Unii Europejskiej [Instytut 2017].

miotowy zaś – indywidualne gospodarstwa rolne, prowadzące rachunkowość rolną FADN nieprzerwanie od 2004 do 2014 roku, czyli 4224 gospodarstwa.

3. Oddziaływanie polityki rolnej UE na różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi w skali kraju i regionu wielkopolskiego

Oddziaływania polityki rolnej UE na wskaźniki produktywności w Polsce, pomiędzy zarówno województwami, jak i powiatami w Wielkopolsce, różniącymi się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa, było korzystne. Dzięki wsparciu z WPR gospodarstwa rolne osiągały wyższe wskaźniki produktywności, będące relacją przychodów do kosztów działalności rolniczej. Na tej podstawie można powiedzieć, że dzięki dopłatom z WPR zwiększyła się po akcesji z UE efektywność rolnictwa w Polsce, w skali zarówno kraju, jak i regionu wielkopolskiego, jednakże w przypadku Polski to korzystne oddziaływanie było większe niż w odniesieniu do rolnictwa indywidualnego w Wielkopolsce. Świadczy o tym porównanie średnich wskaźników produktywności w skali kraju i Wielkopolski. Otóż średni wskaźnik produktywności z dopłatami dla Polski w latach 2004-2014 wyniósł 1,52 zł, wobec 1,29 zł bez dopłat, natomiast dla Wielkopolski wyniósł on 1,42 zł po uwzględnieniu dopłat i 1,27 zł bez nich. Dzięki dopłatom z WPR wzrósł on więc w Polsce w latach 2004-2014 o 19%, w Wielkopolsce zaś o 12%.

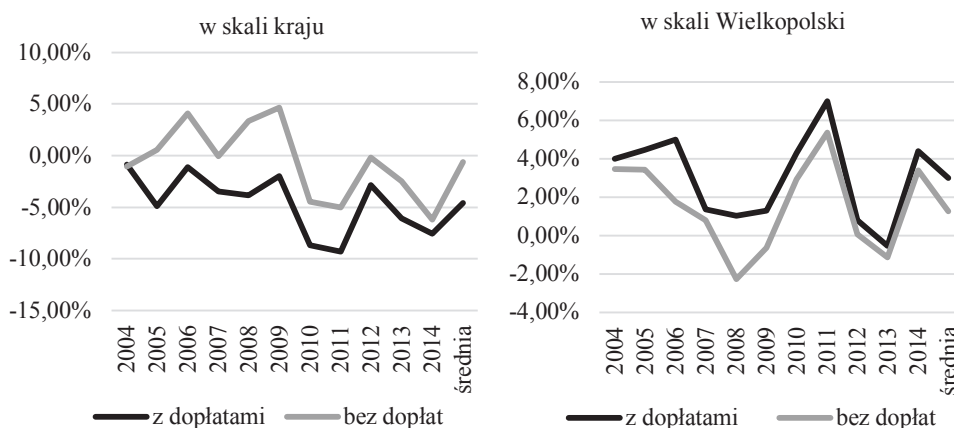
Jeśli chodzi o oddziaływanie dopłat z WPR na różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego w Wielkopolsce na tle sytuacji w kraju, to w przypadku różnic w tym zakresie pomiędzy gospodarstwami w Polsce z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa było ono korzystne, tzn. dopłaty z WPR zmniejszały zróżnicowanie w tym zakresie. W Polsce średnio w latach 2004-2014 różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa zmniejszyły się z 1,94% do 0,94%. W Wielkopolsce oddziaływanie to było jeszcze większe, bowiem na skutek uwzględnienia wartości dopłat w przychodach z działalności rolniczej różnice w produktywności gospodarstw z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali regionu zmniejszyły się w latach 2004-2014 średnio z 2,82% do tylko 0,57%. Na tej podstawie można powiedzieć, że akcesja Polski do UE wpłynęła na zmniejszenie zróżnicowań w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi tego sektora w skali zarówno kraju, jak i regionu, a zatem stworzone zostały warunki do wystąpienia efektu synergii między gospodarstwami z tych obszarów. Wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali Polski i Wielkopolski w poszczególnych latach okresu 2004-2014 przedstawia rys. 1.

Rys. 1. Wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych (produktywność gospodarstw rolnych z obszarów o niekorzystnych warunkach zasobowych = 100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych polskiego FADN.

Odwrotna sytuacja wystąpiła, jeśli chodzi o wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi FADN z obszarów o niekorzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych sektora rolnego w skali zarówno kraju, jak i regionu wielkopolskiego (zob. rys. 2). W przypadku Polski uwzględnienie dopłat z WPR w wysokości wskaźników produktywności spowodowało zwiększenie różnic w produktywności pomiędzy gospodarstwami z tych

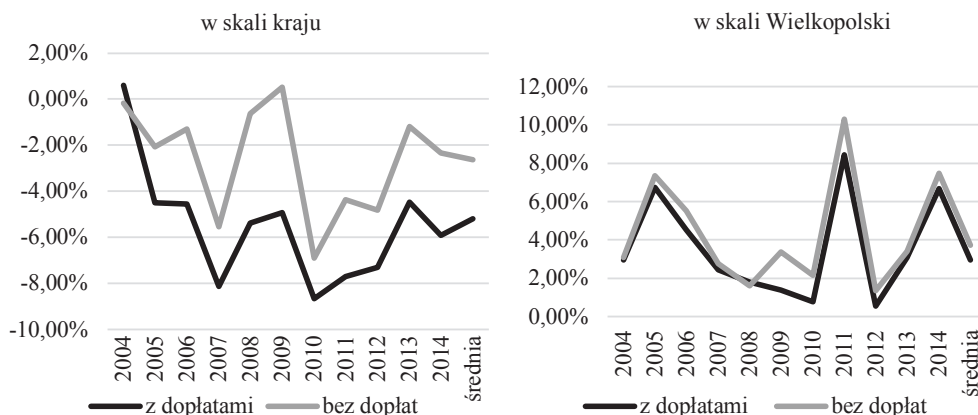

Rys. 2. Wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów o niekorzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych (produktywność gospodarstw rolnych z obszarów o neutralnych warunkach zasobowych = 100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych polskiego FADN.

obszarów w latach 2004-2014 z 0,62% do 4,56%. W odniesieniu do Wielkopolski było to zwiększenie z 1,24% do 3% rocznie.

Jeśli zaś idzie o oddziaływanie dopłat z WPR na różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o korzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali kraju i Wielkopolski, to w przydatku Polski było ono niekorzystne, przyczyniając się do zwiększenia zróżnicowań w produktywności gospodarstw w latach 2004-2014 – z 2,62% do 5,19%. W odniesieniu do Wielkopolski było natomiast korzystne, przyczyniając się do zmniejszenia zróżnicowań w produktywności indywidualnych gospodarstw z obszarów o korzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych w latach 2004-2014 – z 3,72% do 2,97%. Na rysunku 3 zobrazowano wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o korzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali Polski i Wielkopolski w poszczególnych latach okresu 2004-2014.

Rys. 3. Wpływ dopłat z WPR na różnice w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów o korzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych (produktywność gospodarstw rolnych z obszarów o neutralnych warunkach zasobowych = 100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych polskiego FADN.

W związku z powyższym stwierdzono, że wspólna polityka rolna wpływa na zwiększenie efektywności rolnictwa w Polsce, jednak oddziałuje jedynie na zmniejszenie różnic w produktywności indywidualnych gospodarstw rolnych z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali zarówno kraju, jak i regionu wielkopolskiego. W przypadku różnic w produktywności rolnictwa indywidualnego z obszarów o niekorzystnych i neutralnych uwarunkowaniach rolnictwa w skali kraju i regionu występowała po akcesji Polski do UE tendencja odwrotna. Natomiast jeśli chodzi o różnice w produktywności gospodarstw z obszarów o korzystnych i neutralnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa, to dopłaty z WPR powodowały ich zmniejszenie w skali Wielkopolski, a w odniesieniu

do Polski ich zwiększenie w latach 2004-2014. W związku z tym odrzucono hipotezę, że dopłaty z WPR przyczyniają się do zmniejszenia różnic w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali zarówno krajowej, jak i regionalnej. Wyniki badań pozwoliły też na stwierdzenie, że dopłaty z WPR w Polsce, tak jak w całej UE, nie niwelują różnic produktywności gospodarstw, stanowiąc impuls do ograniczania produktywności rolnictwa przez wynagradzanie za dostarczanie dóbr pozaprodukcyjnych [Smędzik-Ambroży 2016; Czyżewski, Smędzik-Ambroży 2017, s. 159-161].

4. Zakończenie

Na dochody rolników z UE wpływa wsparcie z polityki rolnej. Są oni wynagradzani zarówno za realizację funkcji produkcyjnych, jak i dostarczanie dóbr publicznych. W związku z tym spodziewano się wykazać, że dopłaty z WPR, poprzez zwiększanie dochodów rolników z tytułu realizacji funkcji pozaprodukcyjnych, wpływają na zmniejszenie różnic w produktywności gospodarstw z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali Wielkopolski i Polski. W ten sposób dopłaty z WPR stwarzałyby warunki do wystąpienia efektu synergii w polskim rolnictwie, gdyż gospodarstwa z obszarów o wysokiej wartości przyrodniczej, odpowiednio wynagradzane za świadczenie dóbr publicznych, byłyby buforem dla procesów rozwojowych gospodarstw z obszarów rolnictwa intensywnego, o korzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa. W artykule dowiedziono jednak, że dopłaty ze wspólnej polityki rolnej wpływały w latach 2004-2014 na zmniejszenie różnic w produktywności indywidualnych gospodarstw rolnych jedynie z obszarów o korzystnych i niekorzystnych uwarunkowaniach zasobowych rolnictwa w skali zarówno kraju, jak i regionu wielkopolskiego. W przypadku gospodarstw z obszarów o niekorzystnych i neutralnych uwarunkowaniach rolnictwa w skali kraju i regionu uwzględnienie dopłat z WPR, w wartości produkcji z działalności rolniczej, powodowało zwiększenie tych różnic w latach 2004-2014, zarówno w Wielkopolsce, jak i w Polsce. W związku z tym odrzucono hipotezę opracowania mówiącą, że dopłaty z WPR przyczyniają się do zmniejszenia różnic w produktywności gospodarstw rolnych z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa zarówno w skali zarówno krajowej, jak i regionalnej. Stwierdzono również, że choć efektywność rolnictwa w Polsce dzięki dopłatom z WPR zwiększała się, to nie zawsze niwelują one różnice w produktywności gospodarstw z obszarów różniących się uwarunkowaniami zasobowymi rolnictwa w skali krajowej i regionalnej w Polsce. Przez to są niewystarczającym impulsem do ograniczania produktywności rolnictwa przez wynagradzanie za dostarczanie dóbr pozaprodukcyjnych.

Literatura

- Bezat-Jarzębowska A., Rembisz W., 2013, *Renta polityczna i ekonomiczna jako źródło dochodu producenta*, IERiGŻ PAN, Warszawa, s. 30-39.
- Czubak W., Sadowski A., Wigier M., 2014, *Inwestycje w rolnictwie polskim po integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.
- Czyżewski A., Smędzik-Ambroży K., 2013, *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej. Ujęcie regionalne i lokalne*, WN PWN, Warszawa, s. 59-64.
- Czyżewski B., 2013, *Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce*, WN PWE, Warszawa, s. 184-210.
- Czyżewski B., Brelik A., 2014, *Czy subsydia ze wspólnej polityki rolnej UE są rentą polityczną? Próba konceptualizacji badań*, Journal of Agribusiness and Rural Development, no. 1(31), s. 13-20.
- Czyżewski B., Smędzik-Ambroży K., 2017, *The regional structure of the CAP subsidies and the factor productivity in agriculture in the EU 28*, Agricultural Economics – Zemledska Ekonomika, s. 149-163.
- Foriańczyk Z., Mańko S., Osuch D., Płonka R., 2014, *Wyniki Standardowe 2013 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN Część I. Wyniki Standardowe*, IERiGŻ-PIB.
- GUS, 2003a, *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, A. Ciołkosz (red.), Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 2003b, *Ciągniki, maszyny i inne środki transportu w gospodarstwach rolnych*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 2003c, *Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Instytut, 2017, <http://www.ierigz.waw.pl/prace-badawcze/fadn>, data dostępu 19.04.2017.
- Pajewski T., 2014, *Programy rolnośrodowiskowe jako forma wspierania ochrony środowiska na terenach wiejskich*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, nr 107.
- Pawlewicz A., Bórawski P., 2013, *Realizacja programu rolnośrodowiskowego w Polsce*, Roczniki Naukowe SERiA, tom XV, zeszyt 2.
- Poczta W., Siemiński P., Sierszchulski J., 2012, *Przestrzenne zróżnicowanie aktywności rolników w pozyskiwaniu środków unijnych na rozwój gospodarstw rolnych w Wielkopolsce na przykładzie działania „modernizacja gospodarstw rolnych*, Journal of Agribusiness and Rural Development nr 3(25).
- Slangen L.H.G., 2001, *Sustainable agriculture: getting the institutions right on the sustainability of agriculture in Central and Eastern Europe in terms of transformation*, CEESA Discussion Paper, no. 1, Berlin, s. 9-32.
- Smędzik-Ambroży K., 2016, *Wspólna polityka rolna a produktywność całkowita rolnictwa Unii Europejskiej w latach 2007-2013*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu AR w Poznaniu, nr XVIII (5), s. 224-230.
- Steebling R., Maier L., Legg W., 1998, *Sustainable Agriculture, Sustainable Development OECD Policy Approaches for the 21st Century*, OECD, Paris.
- Urząd Statystyczny w Poznaniu, 2003a, *Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich; województwo wielkopolskie*, Wyd. Urzędu Statystycznego w Poznaniu, Poznań.
- Urząd Statystyczny w Poznaniu, 2003b, *Ważniejsze dane o podregionach, powiatach i gminach województwa wielkopolskiego*, Wyd. Urzędu Statystycznego w Poznaniu, Poznań.
- Urząd Statystyczny w Poznaniu, 2003c, *Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych; województwo wielkopolskie*, Wyd. Urzędu Statystycznego w Poznaniu, Poznań.

- Witek T., 1993, *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, [w:] Czyżewski A. (red.), *Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2001.
- Wojtyła A., *Współczesna ekonomia – kontynuacja czy poszukiwanie nowego paradygmatu*, *Ekonomista*, nr 1.
- Zegar J.S., 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*, WN PWN, Warszawa.
- Zegar J.S., 2014, *Zrównoważony rozwój rolnictwa w świetle paradygmatu konkurencyjności*, [w:] A. Kowalski, Wigier M., B. Wieliczko (red.), *WPR a konkurencyjność polskiego i europejskiego sektora żywnościowego*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.